

KAZAK, KIRGIZ HALKLARI ARASINDAKİ SİYASÎ-ASKERÎ İLİŞKİLER (XIX. ASRIN İLK YARISI) *

Prof. Dr. Canıbek ÇAKIPBEKOV**

ÖZET: Rus Çarlığı'nın XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Türkistan'a doğru ilerleyişi uzun ve aşamalı planların sonucudur. Ticarî kolonilerin bölgeye girişinden sonra askerî hazırlıklar yapılmaya başlanmıştır. İşte bu dönemlerde vukubulan olaylarda (Kazaklarla Kırgızların birbirleriyle savaşmaları) Rus ilerleyişini hızlandırmış ve kolaylaştırmıştır.

Yapılan araştırmada, Kenesarı Han ile Ormon Han arasında meydana gelen çarpışmaların arka planı ve Rus politikaları anlatılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kırgız, Kazak, Rus Çarlığı, Kolonizasyon, Kenesarı Han, Ormon Han, Taylak Bahadır, Kokand Hanlığı.

Political and Military Relations Between Kazakh People and Kyrgyz People (The First Half of XIX Century)

SUMMARY: The advancing of Russia towards Turkistan in the first quarter of XIX century had been the result of long-term plans. After commercial colonies had entered the region, military preparations were begun. The events happened at that time (fights between Kazakhs and Kyrgyzs) eased the advance of Russia towards Turkistan. The background of the fights between Orman Khan and Kenesari Khan and Russian

* Kırgız Türkçesi'nden Aktaran: Dr. Mustafa KALKAN, Yusuf Balasagun Kırgız Millî Devlet Üni. Orta Asya Tarihi Böl. Öğr. Üy.. kazakhan2000@yahoo.com

** Yusuf Balasagun Kırgız Millî Devlet Üni. Kırgızistan Tarihi Böl. Başk. toshi_moshi@rambler.ru

policies were studied in this research.

Key Words: Kyrgyz, Kazakh, Russia, Colonization, Kenesari Khan, Ormon Khan, Taylak Bahadir, Kokand Khanate.

Abılay Han'ın torunu Kasım oğlu Kenesari'nın XIX. asrın otuzlu-kırlık yıllarında zirve noktasındaki Rus Çarlığı'nın kolonizatör yerleştirme hareketlerine ve bürokratik-ticarî ilişkilerine karşı koyan isyan hareketlerini araştırmak "şiddetli cezalara" çarptırılmak için bir sebepti. Bunun içinde Sovyetler Birliği döneminde tarihçiler zikredilen dönemde araştırmaya yapmaya cesaret edemezlerdi (Bababekov, 1990:12). Dönemin isyan hareketleri ve Rus Çarlığı'na karşı koyma girişimleri, Kırgız halkının geleceğini yakından ilgilendirmektedir.

Buna rağmen günümüze kadar mevcut mesele Kırgız tarihçiliği tarafından yeterince incelenmemiş ve üzerinde durulmamıştır. Zikredilen mesele ilmî neşriyatta, tarihi kaynaklarda, ilmî seviyede yapılan araştırmalarda, üniversiteler için hazırlanan ders kitaplarında yüzeysel, yarım yamalak ele alınmış ve derinlemesine konunun özüne nüfuz edecek şekilde tetkik edilmemiştir. Mevcut konu hakkında şu değerli araştırmacıların eserlerini kaynak olarak zikretmek gerekir: W. W. Bartold, Ç. Valihanov, B. D. Camgırçinov, İ. Esenberlin, Bayırkı Doordon Bugünkü Küngö Çeyinki SSSR Tarihi, Bayırkı Doordon Bugünkü Küngö Çeyinki Kazak SSSR'inin Tarihi, Bayırkı Doordon XIX. Kılımdın Ortosuna Çeyinki Kırgız SSSR'inin Tarihi ve E. B. Bekmahanov'un eserleri sayılabilir¹.

Yukarıda belirtilen ilmî eserlerde, Kırgız halkının Sultan Kenesari ve Kokandlı (Hokandlı) yöneticilerin XIX. asrın kırklı yıllarındaki saldırılarına karşı verdikleri mücadeleyi araştıran tarihçiler çok farklı şekillerde açıklamalarda bulunmuşlardır (Çakıpbekov, 1995:5-9; Saray, 1994:29-102). Fakat verilen bilgiler, üzerinde durulan meseleyi çözmeye hiçbir şekilde yeterli değildir. Kırgızistan Cumhuriyeti İlimler Akademisi'nin

¹ (Bartold 1927; Valihanov 1904: 1-7; Camgırçinov 1945:III-130; Esenberlin 1978; C.I-III; Bayırkı Doordon Bugünkü Küngö Çeyinki SSSR Tarihi, 1967: C.IV, Bölüm IX; Bayırkı Doordon Bugünkü Küngö Çeyinki Kazak SSSR'inin Tarihi, 1979, C.III, Bölüm VII:166-175; Bayırkı Doordon XIX. Kılımdın Ortosuna Çeyinki Kırgız SSSR'inin Tarihi, 1984, C.I, Bölüm X:560-580; Bekmahanov 1992).

tarihçileri tarafından hazırlanıp o dönemde en iyi kitaplar arasında yer alan ve Rusça olarak yayımlanan “Kırgız SSSR Tarihi”nin birinci cildinde hiçbir şey söylenmemektedir. 1847 yılında Kenesarı’nın askerleri ile Kırgız manapları² arasındaki mücadeleler, Kırgızların gücüne büyük darbe indirmiş bundan faydalanan Kokand Hanlığı, 1848 yılında Kuzey Kırgızistan’a asker göndermiştir (Alımbekov, No 1057). Bunun içinde Sarıbağış boyunun manabı Ormon, Solto boyunun manabı Cangaraç, Sultan Kenesarı’nın saldırılarını önlemek amacıyla Rus Çarlığı’ndan yardım istemiştir. Fakat Rus yöneticileri birçok farklı gerekçeyi öne sürerek yardım göndermemenin yollarını aramışlardır. Kitapta bu konu bir iki satırla geçiştirilmiştir (Kırgız SSSR, 1984:560,580).

Üzerinde durduğumuz konu hakkında son yıllarda bazı araştırmalar neşredilmeye başlanmıştır. Bu yayınlardan R. Coldoşev’in (Coldoşev, 1992:4,5,10-11) araştırması bazı kayda değer yeni tezleri ortaya koymaktadır. Fakat bu araştırmada da Ormon Han’ın dönemi, tarihi olaylardaki rolü yönüyle incelenmiş, dönemin sosyal ilişkileri, boylar arasında meydana gelen iç çekişmeler ayrıntılı bir şekilde ele alınmamıştır. Buna rağmen belirtilen makalede R. Coldoşev, Kırgız halkının Kokand Hanlığı’nın hükümranlılığına karşı verdiği mücadeleyi ayrıntılı olarak anlatmıştır. Coldoşev, Kazak sultanları Kenesarı ve Nevruzbay’ın XIX. yüzyılın kırklı yıllarında Kuzey Kırgızistan’a yapmış oldukları haksız saldırıları sadece kötü niyetli saldırılar olarak nitelendirmiştir. Bu savaşların asıl sebeplerinin sosyo-ekonomik ve siyasî sebeplerden kaynaklandığını açık bir şekilde yazmamıştır. Bu hareketlere tek yönlü saldırılar olarak bakarsak Rus Çarlığı’nın XVI. yüzyıldaki çarı IV. İvan’ın ticarî monarşik hakimiyetini genişletmek için güç kullanma siyasetini basite indirgersek, XIX. asrın ilk yarısında Kırgız manabı Ormon Han’ın “korkutma” siyaseti sırasında halkın büyük bir kısmının kırılıp gitmesi şeklinde değerlendirilme ve “ileriye gören” siyasetinin gerçek amacı açığa çıkmaz. Bundan dolayı da Ormon Han’ın yaptıkları yanlış yansıtılmış ve yabana atılmış olur. Bunun için insanın tarihi olayların gelişimindeki rolü hakkında bahis açıldığında

² Manap, XVIII-XIX. yüzyılda Kırgızlar arasında sosyal yapı içinde etkin rol oynayan, belirli boylara mensup olan ya da askerî güçleriyle bu unvanı kazanan idarecilere (feodal analayaşa dayalı olarak yönetimini sürdürenlerde vardır) verilen idarî bir derecedir.

onların yaptıklarının değerini gereğinden fazla abartmadan ve azaltmadan vermek tarihinin görevidir. Meseleye bu yönüyle baktığımızda R. Coldoşev, Kenesarı ve Nevruzbay'ın XIX. asrın birinci yarısında almış olduğu yeri, yürüttüğü siyaseti araştırırken özellikle bu problem üzerinde önemle duran ve ilklerden olan Akademik B. D. Camgırçinov'un "Ormon Han Devrindeki Kırgızlar" adlı Rusça çalışmasında yapmış olduğu analizler dikkat çekicidir. Bilindiği gibi herhangi bir konu hakkında bir şeyler yazmadan önce konu hakkında yazılan ilmî araştırmalar bulunup bu kaynaklarda neler olduğu tespit edilerek işe başlanır. Fakat bazı eserler ve çalışmalar araştırma yapılırken ilmî değerine göre okunduktan sonra ya kullanılmaya layık görülmez ya da söylenen şeylerin bilinen mevzuları teşkil ettiği düşüncesiyle dikkate bile alınmaz. Bazen de ortaya koyduğu orijinal değerlendirmelerle yeni çalışmalara önemli ölçüde ışık tutar. O dönemde, Kırgız halkının XIX. asrın ilk yarısında Kokandlı yöneticilerin baskılarına karşı mücadelesi, Prof. Dr. A. H. Hasanov'un "Kokand Hanlığı Dönemindeki Kırgız Halk Ayaklanması", Moskva, 1977 adlı değerli eserinde ve Prof. Dr. S. A. Attokurov'un "Taylak Batır", Ala Too, 1991, No.12, s. 118-128 adlı ilmî makalesinde ayrıntısıyla, derinlemesine tetkik edilmiştir. Yukarıda adı zikredilen akademisyenler mevcut meseleyi vukûfiyet derecelerine göre araştırmaya çalışmışlardır.

Bunun için mevcut çalışmamızda, Kırgız halkının XIX. asrın kırklı yıllarında Abılay Sultan'ın neslinden olan Kenesarı ve Nevruzbay'ın yaşadıkları devir, ortaya koydukları siyaset, Rus Çarlığı'nın Türkistan'ı ele geçirme siyasetine karşı uyguladıkları mücadele ve isyan hareketlerinin sonucunda komşuları olan Kırgız halkına yaptıkları baskın hareketleri hakkında araştırmacıların ortaya koydukları bazı düşünceler değerlendirilecektir. XIX. asrın ilk yarısında Kazak halkı genel olarak Rusya'nın sosyal iş paylaşımını dengeli olarak dağıtma politikasına önemli ölçüde katılmıştır. Fakat Kazakistan ekonomik ve siyasî gelişim seyrini daha tamamlamamıştır.

Kazakların geleneksel konar-göçer hayatında bazı değişiklikler meydana gelmeye başlamıştır. Özellikle hayvancılık sektörüne dayalı olan ürünlerin satışı artmaya başlamıştır. Bu türden gelişmeler, Kazak bozkırlarının daha çok Rusya'ya yakın sınır bölgelerinde gerçekleşmekte,

Rusya'nın ticarî transit yolları büyük rolü oynamaktaydı. Büyükbaş hayvanlar ve güçlü atlar, onların tüccarları için temin edilirdi. Fakat bu ticarî değişim imparatorluğun kolonizatör siyaseti için zemin teşkil etmekte ve ilk basamağı oluşturmaktaydı. Para-mal ilişkilerinin Kazak halkı üzerinde oluşturduğu iyi ve kötü etkilerini anlamak için XIX. asrın başlarında Kazak halkının siyasî hayatını incelememiz gerekir.

XVIII. asrın yetmişli yıllarında E. Pugaçev'in isyanında Rusya'ya sınır olan Kazak göçerlerinin katılımı ve 80-90'ncı yıllardaki Sırım Bahadır'ın (Baatır, Bagatur) yönetimi altında Küçük Cüz halkının sürdürdüğü isyan Kazakistan'da hanlığın gücünü kaybettiğini göstermekteydi. Üç cüzün hanları, Kazak halkını Rusya'nın kolonizator siyasetine karşı korumak amacıyla çeşitli şekillerde hareket etmeye başlamışlardır. Rus yönetimi, Kazak halkının gelecekteki yaşamında karşılaşacakları zorlukları ülkesinin geleceği açısından değerlendirmiş ve hanların hakimiyetlerini sürdürmelerine müsaade etmiştir. Bu beklenti, XIX. yüzyılın yirmili yıllarında ortaya çıkmaya başlamıştır.

1781 yılı Orta Cüz Kazaklarının hanı Abılay Han, Taşkent'te vefat edince ardında 12 kadını, 30 oğlu ve 40 kızı kaldı. Büyük oğlu Veli, yönetimdeki hakim unsuların desteği ile Orta Cüz'e han oldu. 1819 yılında onun ölümünden sonra Çarlık idaresi, Kazakistan'da hanlık yönetim sistemini değiştirerek, halkı idare için yeni bir düzen getirmiştir. Bunu teşkil edebilmek için Rus hükümeti, XIX. asrın başında hizmetleriyle tanınan M. M. Speranski'nin reformlarına dayanmıştır. O, Sibir bölgesinin genel valisi olup burda yönetim şekilleri üzerinde çalışmıştır. Neticede M. M. Speranski gelecekteki Dekabrist G. S. Batenkov ile birlikte 1822 yılında "Sibir Kırgızları Hakkında Tüzük" adlı dökümanı hazırlama işine girişmiştir (Ustav, 1960:C.I:93-113). Bu belgeye göre Sibir ikiye bölünmüştü: a. Doğu Sibir- bu bölgenin merkezi İrkutsk şehri olacaktır, buraya genel olarak doğu tarafı tabi olacaktır. b. Batı Sibir tarafına Tobolsk, Tomsk, Omsk vilayetleri dahil olacak, bunlara dahil olarak Kazak konargöçerlerinin yaşadıkları Orta ve Ulu Cüz halklarının hakimiyeti altındaki yerler katılacaktır. Tobolsk merkez olacak daha sonra ise 1839 yılından itibaren Omsk şehri kabul edilecektir. Bu yerlerde yaşayan halkın tamamı "Sibir Kırgızları Eyaleti" adıyla zikredilmekte ve "Tüzük"te belirtilmek-

tedir, bu tüzük onlar için hazırlanmıştır.

Tüzüğe göre zikredilen eyalet iç ve dış bölgelere bölünmüştür. İrtiş nehrinin arka tarafındaki (Doğu Sibir taraflarında konup göçen Kazakları dış bölge içine dahil edilirdi) bölgeler, bölümlere ve köylere ayrılırdı. Bölgelerde 15-20 bölüm, her bölüme 10-12 köy dahil olup, her köyde 50-70 aile olması şartı vardı. Bu şekilde Kazakistan'ın yeni idarî-siyasî şekli farklı bölgelere bölünüp, her bir bölüm ve köyler kolonizator yönetime tabi olma mecburiyeti taşırlardı. Bölgelerin kurulmasında Kazak boylarının kışlakları, halkın soysal oluşumları (boy oluşumları), dedelerinin yaşadıkları dönemden beri dikkate alınarak hesaplanmıştır.

Bölgeler, Omsk vilayetinin idaresine tabi hale getirilmişlerdi. Onların başında bölgesel idareciler olup aralarında: Rus halkını temsil eden iki yönetici Kazaklardan ise seçilmiş bulunan iki kişi vardı. Bunların üzerinde Rus ordusunda binbaşı rütbesine denk gelen derecedeki bir subay vardı, yerli halkın temsilcisi olarak büyük sultan bulunurdu. Çarlık, hakimiyetini sağlamlaştırmak için işte bu idarî görevlilere dayanarak hareket ederdi. Uluğ sultan olarak seçilen kişi on yıl süreyle çarına kusursuz hizmet ederse sahip olduğu bu unvan, kendinden sonra gelen nesilleri tarafından da kullanılan bir derece olabilirdi. Fakat köy yöneticileri, halk tarafından seçilen kişilerdi ve üç yılda bir yerel seçime tabi tutulduktan sonra yönetim tarafından verilen emirle mevcudiyetleri onanırdı. Onlar bölüm idarecilerine tabi olarak verilen emirleri yerine getirir, köyleri hakkındaki mevcut durumu bildirerek varlıklarını sürdürürlerdi.

Bu şekilde 1822 yılında M. M. Speranski'nin "Tüzüğü" Kazak bozkırlarına seçim sistemini getirmiştir. Tüzük, Kazakların boy içindeki yargılama hukukunu da imparatorluğun yargılama usulüne devretmiştir. Bu düzenlemelerle çarlık, kolonizatör idaresini sağlamlaştırmak için bütün noktaları kontrolü altına almıştır. 1822 yılındaki reformların anlamı 1731 yılında Küçük Cüz'ün Rus Çarlığı'na katıldığı dönemden itibaren başlayarak hareketi sonuçlandırmak ve uçsuz bucaksız Kazak bozkırlarının hakimiyetini ele almaktı bu da hızlı hareket etmekten geçmekteydi. Başka bir noktada Kazaklar arasında sultanların rolünün azalmaya başlamasıyla beraber aynı dönemde boylar arasında bahadırların (önde gelen savaşçıla-

rın) toplum içinde sahip oldukları sosyal rolde zayıflamış, Kazak cüzlerinin Hive, Buhara, Kokand feodallerin karşısında toprak hakimiyeti için verdikleri mücadeleler, sınırlar arası anlaşmazlıklar ve diğer.....işlerdeki varlıkları korunarak bir güç dengesi tesis edilmeye çalışılmıştır.

Abılay Han'ın neslinden onun Kalmak eşinden doğan Kasım Han'ın oğlu-Kenesarı'nın hanlık ettiği dönem işte böyle zor bir döneme denk gelmiştir. Kenesarı Kasımov, 1802-1847 yıllarında yaşayıp (1841-1847 yıllarında–Kazak halkının Orta Cüzü'nün hanı olmuştur) döneminde bir yönetici olarak çok girift, zıtlıklarla dolu bir siyaset yürütmüştür. Han olana kadar öz kardeşi Nevruzbay Batır ile Kazak bozkırlarına sınır olan Sır Derya'nın, Yayık'ın (Ural suyu) İtil'in (Volga'nın) boylarında, Rus sınırlarındaki kalelere saldırarak onlara karşı mücadeleyi başlatmıştır. Bu saldırıların birinde 1840 yılında Sultan Kenesarı, Rusların eline esir düşmüştür. Bu dönemde askerî mücadeleden uzak duran ve barış arayan Rusya'nın kolonizatör hareketinin başında bulunan Orenburg askerî valisi V. A. Perovskiy, Kenesarı'nın halk arasında önemli derecede itibara sahip olduğunu bildiği için bu saldırısını görmezlikten gelerek affedilmesi ve bırakılması için emir vermiştir.

Bu olaydan sonra 1841 yılında, Orta Cüz'ün hanı olduğunu ilan edip önceki saldırılarının yönünü değiştirerek bu kez Kokand Hanlığı'na doğru yönelmiştir. Bu dönemde Kenesarı'nın hakimiyeti altında yaşayan halkın üzerinde yaşadığı topraklar bütün İtalyan Krallığı ve Fransa topraklarını içine alan bölgelerle aynı büyüklüktedir. Aynı dönemde Kokand hanı Muhammed Ali Seyit Han (Madali Han, 1822-1842 yılları) Tsin İmparatorluğu'nun Kaşgar ve Kulca bölgelerine kadar, ticarî siyasetini yürütüp komşu olan Kırgız-Kazaklara aman vermeden saldırılar düzenlemiştir (Usonbayev, 1998:16-20). Demek ki Kenesarı'nın XIX. asrın birinci yarısında Kokand Hanlığı'na ve Rus Çarlığı'nın kolonizatörlük siyasetine karşı yürüttüğü hareketin asıl amacının anlamını kavrayabilmek için ilk olarak o dönemin tarihi arenasında yer alan Rusya, Çin, Kokand Hanlığı gibi devletlerin diplomatik ilişkilerini, onların konar-göçer Kazak, Kırgız ve Kıpçaklara karşı yürüttüğü siyaseti derinlemesine bilmek gerekir.

Bu devletlerin her biri dış siyasetlerinde Türkistan'ı kendi toprakla-

rına katarak koloni haline getirmenin yollarını aramışlardır. Bunun için Kenesarı'nın asker toplayarak, bağımsızlık mücadelesine girişmesi zikredilen gerçek sebeplerin sonuçlarıdır.

Abılay Han'ın torunu olduğu için Kenesarı'nın kendine gerekli olan 6000 at ve 2000'den fazla koyun, çok miktarda altın ve gümüş, halılar-kilimler ve değerli derileri, birçok değerli eşyalarla yüklü devler ve tabi olan binlerce köle (tölöngüt) askeri vardı. Büyük babası Abılay Han'ın Kenesarı'ya binden fazla köle asker (tölöngüt) miras olarak kalmıştır ve onlarla birlikte konup göçmektedir. Kenesarı Kasımoğlu'nun sosyal direniş hareketi, ilk olarak M. N. Speranski'nin 1822 yılındaki reformlarından memnun olmayan (Kasımbayev, 2002:45) Kazak beylerinin askerlerinden ayrılıp gelerek dahil olanlar ve akrabaları son saldırıya katılan askerî güçler ile ona bağlı bulunan yiğitler vardı. Kenesarı'nın bağımsızlık hareketinin ilk yıllarında Kazakistan'da ticarî siyasetini sürdüren Rusya'nın kalelerine saldırılar başlamıştır. 1837 yılında Kasım ayında teçhiz edilmiş askerler, Rusların Aktaus surlarına saldırılar düzenlenmiştir. 1838 yılında Mayıs ayında Akmolla surlarına saldırılar olmuş ve kaçmak zorunda kalmışlardır. Kenesarı'nın çarlık güçlerine askerî birlikleriyle saldırırken kullandığı taktik: beklenmedik anda saldırı ve atlı birliklerle tekrar son vuruşu yaparak hızla geri çekilme şeklindedir. Bunun içinde çarlık askerleri Kenesarı'nın birliklerini “cezalandırma müfrezesi” anlamına gelen “yakalanamazlar-ele geçirilemeyenler” adını koymuşlardır. Burada hatırlatılması gereken başka bir konuda, 1825-1837 yıllarında Ukrayna'nın köy kışlaklarında Çarlığın toprak köleliği siyasetine karşı Üstim Karmalyuk'un isyanı baş gösterdi ve köylüler ayaklandı bu ayaklanmanın özellikleri aynı tarihlerde vuku bulan Kazak bozkırlarındaki isyanla karakter olarak benzer özellikler sergiler. Bu noktalar, tarihçilerin dikkatinden kaçmamıştır.

Kenesarı'nın askerî birlikleri, 1839 yılının yaz aylarından başlayarak Rusların hakimiyetlerinin güçlenmesini engellemek için surlar-engeller kurarak üstünlüğü ele geçirmek için Sibir hattında Troitsk yönünde Taşkent'e gitmek amacıyla kervan yolunun kontrolünü ellerinde tutmaktaydılar. Çarlık idaresi bu kadar büyük öneme sahip olan bir hattın Kazak konar-göçerlerinin elinde olmasına tahammül edemeyip stratejik

önem taşıyan bu yolu ele geçirmek için büyük bir askerî harekete başlamıştır. Sonunda Kenesarı bu kadar büyük bir saldırı karşısında dayanamayarak Kazak bozkırlarında Kara Kum tarafına doğru çekilmek zorunda kalmıştır. 1841 yılında Kenesarı, Orta Cüz'e han olarak getirildiğinde Rusya onun hanlık unvanını ve hakimiyetini tanımamıştır. Çarlık Hükümeti, Kenesarı'ya iki kez temsilcilerini göndererek (MİD'in çalışanlarından Dolgov ve Genelkurmay subayı Geri) ona albay rütbesine denk idâfî unvan verip Abılay Han'ın torunlarına miras olarak tevdi edilen yerleri (kışlak, yaylak) tekrar vermeyi vaat etmiştir. Kenesarı, Çarlık Hükümeti'nin belirli bir süre zarfında siyasî emellerini göz önünde tutarak verdiği toprak vaadi olarak görüp kabul etmemiştir.

Bunun içinde İmparator I. Nikolay, Kenesarı üzerine saldırı düzenlemiştir. 1845 yılının Temmuz ayında Kenesarı'ya bağlı olan toprakların tam ortasına Rus birliklerini göndererek, İrgiz ve Turgay adlı surlara saldırmıştır. Bundan sonrada Çarlık, güzün kendine tabi olan sultanlarla birlikte Kenesarı'ya karşı büyük bir askerî harekete girişmiştir. Bu dönemde Kokand Hanlığı'nın siyasî durumu karışık olduğu için 1845 yılında saraydaki karışıklıklar sırasında Şerali Han öldürülüp Müslümankul'un yönetiminde olan Kıpçaklar hakimiyeti ele geçirmiştir. Binbaşı Müslümankul Şerali'nin 17 yaşındaki oğlu Hudayar'ı tahta oturtup ona kendi kızını vermiştir. İşte bu karışıklar sırasında sözleşerek Taşkent'te bir araya gelip birlik oluşturma düşüncesine sahip olan Kenesarı'nın ağabeyleri Esengeldi, Sarcan ve babası Kasım, Kokand Hanlığı'na rehin düşmüşlerdir. Kuşbeyinin buyruğu ile Kenesarı'nın ağabeyisi Esengeldi, Sarcan ve 18 yiğidi ortadan kaldırılmış ve babaları Kasım ayrıca öldürülmüştür. Kenesarı'nın kendide yanındaki yiğitler ile esir düşmüş fakat kaçarak kurtulmayı başarmıştır. Bu hareket sırasında Kokand Hanlığı'nın hareketlerinden rahatsız olan Kırgızlardan 635 aile, Kenesarı'yı desteklemiştir. Tutsaklıktan kurtulduktan sonra Kenesarı, Kokand Hanlığı'na karşı saldırıya geçmiştir. Sır Derya boyunda onlara bağlı olan, Cölök, Canı-Korgon ve Tursunbay surlarına sahip olmuştur. Bu dönemde Rus Çarlığı'na karşı savaş başlatmıştır. Kenesarı Han birlikleri ile Rusların surlarına saldırarak hızla Kazak bozkırlarına çekilip yakalanmadan gitmiştir. Onun mücadelesinin diğer özelliği de; Rusların hakimiyetini tanı-

yan Kazak sultanlarına da saldırarak kendine tabi hale getirmesidir.

Durmaksızın devam eden savaş ile çarlığın cezalandırma hareketinden kurtulan Kenesarı, 1845 yılında Kırgızlara sınır olan Ulu Cüz Kazaklarının topraklarına gelmiştir. Bu dönemde, Rus Çarlığı isyan hareketlerine karşı: “*İsyan hareketlerine katılanların tamamını Kazak bozkırlarından sürüp çıkarmak gerekir*” şeklindeki stratejisinin amacını uygulamaya geçirmeye başlamıştır. Bu dönemde Rus Çarlığı ile yapılan yazışmalar mevcut durumu en iyi şekilde göstermektedir (Sbornik Dökümantov, 1998:165). Doğrudan kısıtılmaya çalışılan Kenesarı kendi birlikleri ile tabi olan sultanlarla Turgay bozkırlarından Yedi su ve Çu taraflarına göç ederek gelmek mecburiyetinde kalmıştır. Bu yerlerde Kenesarı, “*Ulu Cüz*” Kazakları ile Kırgızları bir araya toplayarak Kokand Hanlığı’nın ve Rus Çarlığı’nın ticarî siyasetine karşı mücadele etmeye devam etmiştir” (Camgırçinov, 1945:119). Kenesarı, 1845 yılının güzünde bir mektupla Kırgızlara kendi temsilcilerini gönderdi. Bu mektupta yukarıda zikredilen düşünceden başka Kenesarı’nın Kırgızları vergi ödemeye ve han olarak tanıma şartı koyduğunu gösterir satırlar vardır. Fakat Kuzey Kırgızistan’da bu dönemde “Niyazbek’in sekiz beyinin” biri Ormon Han’ı (1792-1853) han olarak tanıdıklarından Kokand Hanlığı’nın üstünlüğü formal (şeklen) olarak kalmıştır. Bunun için Kırgızlar, Kazak sultanına “*eğer biz bağımsız olarak Kırgız Hanlığı’nı muhafaza edersek Kenesarı’ya yardım ederiz*” diye cevap vermişlerdir. Fakat Kazak sultanlarının büyük bir kısmı Rusya’ya tabi olduklarından Kenesarı bunu kabul lenememiştir. Bu topraklarda Kenesarı, Ormon Han’ın yönetiminde toparlanan yeni Kırgız oluşumunun siyasî ve diplomatik anlamını tam olarak telakki edememiştir (Kenensarıyev, 1997:56-67). XIX. asrın birinci yarısında toparlanan Kırgızların bu siyasî birliğinin kuruluş amacını tam olarak anlayabilmek için Akademik B. C. Camgırçinov’un 1945 yılında Ormon Han ile ilgili olarak o dönemdeki düşünceleri ve Kırgız halkı arasında hanın yerini tespit etme açısından verdiği örnek önemlidir. Şöyle yazılmaktadır: “*Ormon Han’ın Kırgız boylarının özelliklerine ve feodal-boy oluşumlarının içinde bulunduğu duruma cevap verecek merkezî-siyasî birlikteliği gerçekleştirebilecek bir harekete giriştiği tartışmasız açık bir gerçektir*” (Camgırçinov, 1945:122).

Ormon Han, komşu olan Kazak halkının sultanı Kenesarı'nın bu adaletsiz isteğine karşı koymuş ve askerî olarak hareketin önünde durmaya çalışmıştır. Bu maksatla eskiden konup göçtüğü Issık Köl'ün güneyindeki Baysoorun dağının eteğindeki düzlükte (bugünkü Ananevon bölgesi) Kırgız boylarının yönetimini sürdüren boy manaplarını çağırarak kurultay kurmuştur. Bu kurultayda: Sayaklar'dan Medet, Alıbek, Çerikçi Bahadır; Bugular'dan Boronbay, Balbay ve Ömür Bahadır; Çerikler'den Acıbek Bahadır, Sarıbağışlar'dan Töregeldi, Cantay, Adıl, Tülöberdi, Kalpak, Ormonbek ve Subanbek Bahadır; Soltolar'dan Cangaraç, Tınalı, Tököldöş, Kürpük, Cetikaşka, Çıngış Bahadırlar; Sarular'dan Acıbek Datka, Kuşcular'dan Bürgö Bahadır ve diğerleri katılmıştır (Camgırçimov, 1945:119-120).

Burada da görüldüğü şekliyle Kuzey Kırgızistan'da Ormon Han'ın yönetimi o kadar da kötü değildir, o daha çok iç siyasetinde Kırgız boylarını bir araya getirip dış düşmanlara karşı birlikte hareket etmeye yönlendirmiştir. Ormon Han'ın yapmış olduğu düzenlemeye göre Kırgızların her boyunun yönetimi altındaki askerlerle sefere katılma mecburiyeti vardır. Bu askerî birliklerin komutanı Töregeldi Bahadır, onun yardımcısı olan Subanbek'in oğlu Adıl Bahadır'dır. Bunların dışında Ormon Han'ın oğlu Çargın'ın kumandasında tüfekle donatılmış olan 40 avcı (mergen) askere yedek güç olarak katılmıştır. Askerleri silah yönüyle donatmak için Ormon Han zırh, kalkan ve miğfer yapan ustaları beklemiştir. Askerler atlı olarak hareket ettiklerinde gerekli olan zamanlarda onlara moralcesaret verip güçlerini artırmak için surnay (uzun büyük borazan) çalan adamlarla teşvik ettirmiştir (Usonbayev, 1999).

Bu yapıya bağlı olarak siyasî birliğin ortaya çıkışı, Kırgız halkının öz benliğinin şekillenerek birlikte hareket etme umudunun ve halkın siyasî hissiyatının belirli bir dereceye ulaştığını gösterir. Orta Asya'daki halkları kendine bağlamak için üstünlük tesis etmeye çalışan Kokand Hanlığı bu siyasî birlikliğin meydana getireceği tehlikeyi hesaplayamamıştır. Bunun için Kokandlı idareciler kendi isteklerinin dışında oluşan millî birliğin başına gelen Ormon Han'a "pervaneci" derecesini vermişlerdir, onu Kokand Hanlığı'nın içindeki bir idârî bölümün başı olarak göstermeye çalışmışlardır. Kazak sultanı Kenesarı, Kuzey Kırgızistan'a elçi gönderip

onları tabi hale getireceğim derken, bölgedeki halkın sosyo-ekonomik ve siyasi durumu işte böyle idi. Sultan Kenesarı istediği cevabı alamayınca, 1845 yılında durmadan Kırgızların üzerine saldırılar yapmıştır (Soltonoyev, 1993:4-12). Kenesarı, bu ilk saldırıyı, Talas'taki Kırgızlar üzerine düzenlemiştir. Ondan sonra Çuy'un merkezindeki Kırgızlara zorbalık yaparak, Solto elindeki Cayıl, Talkan ve Bölökbay boyları ile savaşmıştır.

1846 yılının yazında Solto ve Tınay halkı kurultay düzenleyip Kenesarı ile birleşerek Rus Çarlığı'nın askerlerine karşı mücadele edelim diyerek onlara elçi olarak Tınali ile Bayterek'i göndermiştir. Kenesarı elçilik için gelen, Tınali'yi esir almıştır (bu elçilik heyeti Tınali'nin başında bulunduğu 13 kişiden oluşmaktadır ve bunlar Solto'nun manabı Cangaç tarafından gönderilmiştir). Kenesarı, Çuy suyunu askerleri ile geçerek ikinci savaşı başlatmıştır, Tınali'nin yol göstermesi ile Sarıbağışların köylerini yağmalamıştır. Kalpak Bahadır bu çarpışma esnasında ölmüştür. Kemin'deki Cantay Han'ın askerleri ile Kalıgul Kubatoglu'nu elçilik için Kazaklara göndermiştir, bu heyet anlaşmaya varmış ve birinci savaş sona ermiştir. Kazaklar ve Kırgızların aralarındaki feodal nitelikli çarpışmalar daha da kötüye giderek Rus esaulu Nyuhalov, Kırgız hanına ve boy beylerine: B. Bekmuratov'a, Acıbay Şerali'ye, Cangaç Eşkocin'e ve Ormon Han'a özel olarak mektup gönderip bu mektupta Kenesarı Kasimov'u Rus İmparatorluğu'nun düşmanı olarak göstermekte ve onu öldürmeyi teklif etmektedir. Rus İmparatorluğu, eskiden Roma İmparatorluğu'nda olduğu gibi: "bölüp parçalayıp yok et" şeklindeki siyasetin takipçisi olmuştur (Saparaliyev, 1999:97-109).

Kenesarı'ya tabi olan Çapıraştı Kazağı Şooruk Bahadır, Kırgızların Solto boyunun Bölökbay kolunun Camangara, Bolot Bahadırların başında bulunduğu 15 kişiyi misafirlige çağırması ve Camankara'yı öldürtmüştür fakat kendide Solto'nun yiğidi Kürpük tarafından öldürülmüştür (Camgirçinov, 1945:120). Bu olaydan sonra Kenesarı, ikinci kez savaşa asker toplamaya başlamıştır. Askerlerinin sayısı 15.000'e ulaşmıştır, 2 büyük ok ve tüfekleri vardır. Askerler sadece aileleri ile değil bütün efradlarıyla hatta kızlarıyla beraber hareket etmiştir. Olayın çok vahim-korkunç olduğunu düşünen Orman Han, Rus yöneticilere bütün Kuzey

Kırgızları'nın adına yardım istemek amacıyla mektup göndermiştir. O mektupta, 40.000 boz ev (orda-çadır) halkının adına gönderildiği ve boy beylerinin mühürlerini bastığı, Ormon Han'ın ise kendi eliyle Rus çarına tabi olmak için hazır olduğunu yazdığı belirtilmiştir. Fakat Rus idarecileri bu mektubu cevapsız bırakmıştır. Çarlık için bu feodal düzen içinde boylar arasında mücadelelerin şiddetli bir şekilde devam etmesi tercih edilen yoldur. Bunun için Kenesarı, 1847 yılında (Koyun yılında) yazın başlangıcında Kırgızlar üzerine ikinci kez saldırı düzenlemiştir. Savaşın başlangıcında Kenesarı öncelikli olarak Merki'ye gelip Kokandlıların surlarına saldırmıştır. Bundan başka Çuy boylarındaki Kırgızların büyük bir bölümüne amansız saldırılar düzenlemeye başlamıştır.

Kırgızların yiğitleri bir araya gelerek güç toplayıp Kenesarı'nın askerleri ile karşılaşmak üzere Kemin suyu yakasında, Çuy suyu boyunda ki, Mıkan, Kekilik'in kıvrımı denen yerlerde mücadeleye girişmişlerdir. Zikredilen yerler Tokmak ile Kemin'in sınırlarındaki sazlıktır ve Kırgızların çarpışmaları için çok elverişli durumdadır. Bu savaş sırasında Ormon Han'ın hilekarlığı sayesinde askerî işleri çok iyi bildiği açıkça görülmektedir. Bu olay, halk arasında sonraki yıllarda cumhuriyetin matbaalarında çıkan eserlerde ve diğer yayınlarda zikredilmiştir. Bunun için bilinen olayları tekrarlayanın anlamı olmadığını düşünüyoruz. Kısaca zikredildiğinde Kenesarı Han tuğunu Mıkan'ın (Çuy nehrinin bir kolu) kara suyunun boyunda Kekilik'in kıvrımı denen yerde diktirmiştir. Kenesarı'nın savaşçılarının merkezi bölümünde kendi yer alıp, sağ kanadı kardeşi Nevruzbay'ın yönetimine vererek, sol kanadı ise Ercan Törö yönetiminde hareket ettirmiştir, Kırgız boyları: Sarıbağış, Tınay, Çerikçi, ve Soltolara karşı savaşmıştır. Birinci günü yapılan mücadelede Kırgızlar, Kazakların ilk saldırısını durdurmayı başarmıştır. İki üç gün geçtikten sonra haberi duyan Kırgız boyları, Ormon Han'ın yönetiminde Tokmak bölgesine gelmiştir. Geldiği gün Ormon Han, Çargın'ın yönetimindeki 40 avcı ile Kazak askerlerini arka tarafa çekilmeye zorlayarak savaşı durdurup dinlenmişlerdir. Bundan başka "Ormon korkusu" diye adlandırarak çeşitli yolları kullanıp Kazak askerlerinden öcünü almıştır. Netice de Ormon Han'ın geldiği gece Kenesarı'nın askerlerinin asıl bölümü geriye çekilerek kaçıp gitmişlerdir. Bunun dışında Ormon Han, Kazak yiğitle-

rinden önceden Kenesarı'nın zorla baş eğdirdiği Subatay'ı ve Rüstem Sultan'ı kendi tarafına çekerek onlardan kendi askeri gibi faydalanmayı da başarmıştır (Barthold, 1927:49). Bu sebeplerden dolayı savaşın seyri, Ormon Han tarafına doğru dönmeye başlamıştır.

Sonraki savaşlarda da iki taraf arasında denge bozulmamış mızrak savaşı ile devam etmişlerdir. Sonraki çarpışmalarda Ormon Han, Kazak askerlerinin içmek için kullandıkları suyu (Şamşı suyu) başka tarafa yönlendirmiştir. Bundan sonra Kenesarı Han, Ormon Han'a elçi göndererek barış yapmak istemişse de han buna razı olmamıştır. Yenilgiyi tatmak üzere olduğunu anlayan Kenesarı Han, Ak çaar denen atına binerek kaçarken Mıkan'ın sazlıklarına saplanmış, Sarıbağış, Tınay boylarının yiğitleri onu esir olarak almışlardır. Kardeşinin bindiği (Nevruzbay'ın) Kızıl ooz (ağız) adlı atı, Kırgız yiğitleri tüfekle yaraladıklarından oda esir olarak ele geçirilmiştir. Burada Kenesarı ve Nevruzbay, askerlere “bizi Kırgızın hanı Ormon Han'a alıp götürün” demişlerdir, fakat bu istekleri kabul edilmemiştir. İkisi de hak ettikleri cezaya çarptırılıp öldürülmüşlerdir (Ormon Han. Cıyınak, 2002). Yiğit olan Kenesarı'nın cesedi Kızıl su ile Şamşı'nın ortasındaki Bordu çayının kenarına defnedilmiştir. Nevruzbay'ın cesedi ise Şamşı'nın doğu tarafındaki tepeciğe konulmuştur, fakat bu bilgiler günümüze kadar tarih ilminde (arkeolojik kazılara adayalı olarak) tam olarak doğrulanamamıştır.

Kazak sultanları Kenesarı ve Nevruzbay'ın XIX. asrın kırklı yıllarında Kuzey Kırgızistan'a karşı düzenledikleri saldırılar işte bu şekilde sona ermiştir. Resmî olarak bilinen Sovyet tarih ilminde, otuzlu yıllardan itibaren doksanlı yıllara kadar üzerinde durduğumuz konu hakkında (XIX. asrın otuzlu-kırklı yıllarında Kenesarı Kasımov'un bağımsızlık hareketleri) bir paragraf şeklinde, “*Kenesarı Kasımov'un hareketi Kazakistan'ı Rusya'dan bölmeye yönelik olan, orta asırlardaki hanlık düzenini tekrar hakim kılabilme için bir ümit, ataerkil-feodal yapıyı yeniden diriltmek için atılan bir adım, Kazak halkını geriye götüren bir reaksiyon, feodal-monarşik bir isyan hareketi*” şeklinde açıklanmaktadır (Şoinbayev, 1982:165; Kazak SSSR, 1957:C.I:321; Urstanbekov, vd. 1990:79). Bu değerlendirme, yetmişli seksenli yıllardaki resmî siyasetin esaretinden kurtulamayan tarih ilminin aşıkâr “ideolojik” anlayışına uy-

gun düşmektedir. Gerçekte ise hangi kavimde, hangi dönemde olursa olsun temiz siyasetçilerin istedikleri, samimi bağımsızlık hareketlerinde veya hiçbir gelişmede ideal, amaç güdülmeden, reaksiyoner, feodal-monarşik hareketin olması tarihte mümkün değildir.

Kenesarı Kasımov'un isyanı da XIX. yüzyılın birinci yarısındaki Kazak halkının, Rus kolonizatör hareketleri sırasında ki genel bir bağımsızlık hareketi olarak değerlendirilebilir. Fakat 1837-1847 yıllarındaki on yıllık süre içinde Rusya'nın ticarî siyasetine karşı mücadelenin iç etaplarına bakacak olursak, onun özelliği kendi dönemine has hususiyetleri, zafer naraları (uraanı) gibi özellikleri değil, hareketin sonunda iki kanada bölünen Kuzey Kırgız boylarına düzenlenen adaletsiz saldırılarda ortaya çıkacaktır. Tarih sayfalarını çevirerek bakarsak XVIII.-XIX. asırlarda Rusya'nın kendi içinde, Kafkaslar'da, Türkistan'da feodal olarak nitelenen bütün devletlerin boş yere bağımsızlık hareketine girişmedikleri görülür. Önceden bu konu tam olarak açıklığa kavuşturulmadığı için çeşitli tartışmalı ve farklı tezler ortaya atılırdı. Kronolojik düzen açısından ele alacak olursak XIX. asırda Türkistan'da 20-30'lu yıllarda Atantay'ın ve Taylak'ın, 30-40'lı yıllarda ise Kenesarı'nın hareketinin yer alması gerekir. Nevruzbay'ın, 70'li yıllarda Pulat Han'ın, 90'lı yıllarda Madalı Eşen'in çıkarmış olduğu isyanların genel yapılarında, isyan güçlerinin, uranları (naralarının), iyi-kötü, birbirine zıt ve benzer yönlerinin bulunduğunu rahatlıkla tespit edilebilmekteyiz.

Bunun için profesyonel tarihçilerin görevi her bir dönemin tarihte kalan izlerini; Atantay, Taylak, Kenesarı, Nevruzbay, Abdurahman-Avtobaçi, Bolot Han ve Madalı Eşen gibi insanların; Atake, Ormon, Borombay, Cangaraç, Cantay Şabdan gibi manapların (beylerin) halkın ve ülkenin idarecilerinin hizmetlerini abartmadan, yok saymadan, her yönüyle, objektif olarak vermesi gerekir. Sonuç olarak tarihte adı kalan, Abılay Han'ın torunu Kenesarı'nın da döneminin insanı olduğu, "barbarlık oluşumuna karşı barbarca hareketler ile" mücadele veren, millî bağımsızlık hareketini şahsında yönlendirdiği uzun yıllar boyunca birbirine zıt politikalar ile siyaset yürüten devlet yöneticisi olarak kabul edilmelidir denilebilir.

KAYNAKLAR

- ALIMBEKOV T., “*Kokon Handığına Çeyinki Kırgızdın Turmuşu Cönündö*”, **Kırgız Respublikasının UİAsının Kol Yazmalar Fondu**. İnter No: 1057.
- ATTOKUROV, S. (1991), “*Taylak Batır*”, **Ala-Too**, No. 12.
- ATTOKUROV, S. (1994), **Taylak Batır**, Bışkek:KMUU Yayınları.
- BABABEKOV H. N. (1990), “*Orusiya Orta Aziyanı Basıp Alganbı ?*” **Kırgızistan Madaniyatı**, № 49.
- Bayırkı Doordon Bügünkü Küngö Çeyinki SSSR Tarihı**, C.IV, Bölüm IX, (1967), Moskva:Nauka Yayınları.
- Bayırkı Doordon Bügünkü Küngö Çeyinki Kazak SSSR’inin Tarihı**, C.III, Bölüm VII, (1979), Alma-ata:Nauka Yayınları.
- Bayırkı Doordon XIX. Kılımdın Ortosuna Çeyinki Kırgız SSSR’inin Tarihı**, C.I, Bölüm X, (1984), Frunze:Kırgızistan Yayınları.
- BARTOLD, W. W. (1927), **Kırgızı (İstoriçeskiy Oçerk)**, Frunze:Kırgızgosizdat Yayınları.
- BEKMAHANOV, E. B. (1992), **Kazahstan v 20-40-e Godı XIX. Veka**, Alma-Ata:Kazak Üniversitesi Yayınları.
- ÇAKIPBEKOV C., (1995), **Kırgız İstoriografiyasının Ayrım Meseleleri (XIX k)**, Bışkek:Dastan Yayınları.
- CAMGERÇİNOV, C. (1945), “*Kırgızı v Epohu Ormon Hana (iz İstorii Feodalno-Rodovih Voyn Kırgızov b XIX veke)*”, **Trudı İYALİ KirFAN SSR**, No.1, Frunze.
- COLDOŞEV, R. (1992), “*Ormon Han Bayanı. Tarihıy İliktöö*”, **Aalam**, No. 9.
- ESENBERLİN, İ. (1978), **Köçmөndör**, C. I-III, Moskva:Sovjetskiy Pisatıl Yayınları.
- KASIMBAYEV J., (2002), **Posledniy Pohod Hana Kenesarı i Yivo Gibel**, Almatı:Ana Tili Yayınları.
- KENENSARIYEV T., (1997), **Kırgızstandın Orusiyaga Karatalışı**, Bışkek:Kırgızistan Yayınları.
- Kırgızistan-Rossiya İstoriya**. (1998), *Vzaimootnoşeniy XVIII-XIX vv. Sbornik Dökümantov i Materialov*, Bışkek:İlim Yayınları.
- Ormon Han**. (2002), İlimiy Emgekterde Cana Arhivdik Materialdarda. Cıynak, Bışkek:AOA Akıl-Kırgızistan Yayınları.
- SAPARALIYEV D. B., (1999), **Etnopolitiçeskaya İstoriya Oşa i Yivo Okrestnostey s XVIII do Seredinı XIX v.**, Bışkek:İlim Yayınları.

- SARAY M., (1994), **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler (1775-1875)**, Ankara:TTK Yayınları.
- ŞOİNBAYEV, İ. (1982), **Dobrovolnoe Vhojdenie Kazahskih Zemel, v Sostav Rosii**, Alma-Ata:Kazahstan Yayınları.
- SOLTONOYEV B., (1993), **Kızıl Kırgız Tarihi**, Bişkek:Uçkun Yayınları.
- URSTANBEKOV, B.U, ÇOROYEV, T.K. (1990), **Kırgız Tarihi. Kısaça Entsiklopediyalık Sözdük**, Frunze: Kırgız Sovyet Entsiklopediyası Yayınları.
- Ustav o Sibirskih Kirgizah, 22 İyunya 1822. (1960), V Knige: Materiali po İstorii Politiceskogo Stroya Kazahstana. Sbornik, C. I*, Alma-ata:AN Kaz. SSR Yayınları.
- USONBAYEV K. U., (1999), **Ormon Han**, Bişkek.
- USONBAYEV K. U., (1998), **Narodnie Dvijeniya Sredney Azii v XIX Veke**, Bişkek:Fond Grajdan Razvitiya Yayınları.
- VALİHANOV, Ç. (1904), **Çokan Valihanovdun Çıgarmaları**, T. 29, Sempeterburg: Zap. Imp. Rus. Geogr. O-vo po Otd. Etnogr. Yayınları.